

CİZRE
KAYMAKAMLIĞI

Hz. Nûh'tan
Günümüze
CİZRE
Sempozyumu

İSAM Kütüphanesine

7.9.1999

Yayına Hazırlayan

Doç. Dr. M. Sait Özervarlı

M. Sait Özervarlı

İstanbul 1999

ISBN 975-585-089-9

Tertip Heyeti

Mümin Heybet

Prof. Dr. Abdölbaki Turan

Prof. Dr. Metin Tuncel

Prof. Dr. Mustafa Uzun

Doç. Dr. M. Sait Özervarlı

İlmî Redaksiyon

Doç. Dr. M. Sait Özervarlı

Teknik Redaksiyon ve İmlâ

Dr. İsa Kayaalp

Kapak ve Grafik Düzenleme

Ahmet Yılmaz

Dizgi

Derya Yaraş

Tashih

Enes Yetkin

Baskı

Güzel Sanatlar Matbaası A. Ş.

Cilt

Emin Matbaa ve Cilttevi

Cizre'nin Yetiştirdiği Önemli İlim Adamları: İzzeddin ve Mecdüddin İbnü'l-Esîr Kardeşler

Prof. Dr. Kemal Sandıkçı

Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dekanı

A) Giriş

Milâdî XII. asrın sonları ile XIII. asrın başlarında Güneydoğu Anadolu bölgesinde üç kardeş, ilim ve siyaset dünyasında önemli gelişmelere sebep oldular. Üçünün de devlet idaresindeki önemli hizmetlerinin yanı sıra kendilerini asıl şöhrete ulaştıran ilmi çalışmalarıdır.

Her biri ayrı bir bilim dalında otorite olan ve ilim dünyasında **İbnü'l-Esîr Kardeşler** diye şöhrete kavuşan kardeşlerin yetiştiği mekân itibarıyla coğrafî konumunu belirtmeye çalışalım:

İbnü'l-Esîr ailesi, bugün son idarî düzenlemeye göre şırnak iline bağlı bir ilçe olan Cizrelidir. Cezerî nisbesini buradan almaktadır. Coğrafî kaynaklar, Cezîretü İbn Ömer adıyla tanınan bu şehre, bu ismin ilk kurucusuna izâfeten verildiği konusunda birleşmektedirler.¹

Ancak ilk kurucusunun kim olduğu konusundaki rivayetler birbirinden farklıdır. Bu konuda dört ayrı rivayet vardır: a) Irak Emîri Yûsuf b. Ömer es-Sekafî (ö. 127/745), b) Emîr Hasan b. Ömer b. Hattâb et-Tağlibî (ö. 250/864), c) Abdülazîz b. Ömer el-Ber-

[1] Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, Beyrut, 1957, II, 138; *İslâm Ansiklopedisi*, III, 152; Dâîretü'l-maârif, VI, 451.

kaîdî, d) Ömer b. Evs et-Tağlîbî'nin iki oğlu Evs ve Kâmil kardeşler tarafından kurulduğu şeklinde dört farklı rivayet nakledilir.²

Cizre'nin İbn Ömer tarafından kurulduğu kesinlik kazanırken hangi İbn Ömer olduğu konusunda aynı derecede bir yargıya varılamamaktadır. İbn Hallikân, Berkaîdî tarafından kurulduğuna dair Vâkîdî'den naklettiği rivayeti tercihe şayan bulur.³

Bu rivayetlerden, kurucu olduğu söylenen kişilerin yaşadıkları dönem itibarıyla en eski olanını kabul edecek olursak farklılığın, diğer kişilerin müteakip dönemlerde bu bölgenin yeniden imarını gerçekleştirdikleri için, sanki şehri yeniden kuran kişi gibi görülmesinden kaynaklanmış olması düşünülebilir.

Burası, Dicle nehri tarafından hilâl şeklinde kuşatıldığı için bir ada manzarası arz etmektedir. Bu yüzden buraya "ada" anlamına gelen el-Cezîre adı verilmiş, ilk kurucusu İbn Ömer'e nispetle de Cezîretü İbn Ömer denilmiştir. Günümüzde ise bu ad daha da kısaltılarak Cizre adı yaygınlaşmıştır.

İşte İbnü'l-Esîr ailesi esas itibarıyla buralıdır. Bu ailenin, ilim dünyasına çok değerli eserler kazandıran üyeleri de gençlik yıllarını burada geçirmişlerdir. İlk ilmî müktesebatı da burada edinmişlerdir.

İbnü'l-Esîr kardeşlerin yaşadığı dönemde Cizre'de dört medrese, seksen de mes-cid bulunmakta idi.⁴

Ailenin reisi Muhammed, Musul Emîri Kutbüddin Mevdüd b. Zengî'nin (ö. 565/1170) divan reisi idi. Cizre'nin haracı ve hazinenin sorumluluğu uhdesine verildi. Aynı zamanda Musul'la Şam arasında ticaret yapmaktaydı. Hatta ticarî bir yolculuk sırasında, 567 (1171) yılında Lazkiye'de korsanların saldırısına uğramıştı.

Muhammed zeki, akıllı, hakka hukuka bağlı biriydi. Cizre'nin doğu tarafında bulunan ve bağlık bahçelik bir yer olan Akîme köyünde ikamet ediyordu. Maddî durumu da oldukça iyiydi. Kendisi "esîruddîn" lakabıyla mâruf olduğu için, çocukları da İbnü'l-Esîr diye tanındılar.

Aile XII. asrın sonunda, o dönemde bölgenin en önemli şehri, ilmî ve siyasi merkezi hüviyetinde olan ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunda Misâk-ı Millî hudutları içinde bulunan Musul'a göçer. İbn Hallikân, Ziyâeddin İbnü'l-Esîr'den bahsederken onun, babasıyla birlikte Cizre'den Musul'a 579 (1183) yılı Receb ayında göç ettiklerini kaydeder.⁵ Daha önceden de devamlı Musul'la gidiş geliş yapan aile fertleri, muhtemelen mezkûr tarihte nihâi olarak Musul'a göçmüş ve oraya yerleşmişlerdir.

[2] Hamevî, a. y. ; İbn Hallikân, *Veleyâtü'l-a'yân*, Beyrut, 1968-72 (nşr. İhsan Abbas), III, 349; IV, 143; Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, Beyrut, ts., III, 154; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, Haydarâbâd, 1955, s. 1400; a. mlf., *Siyerü'lâ'mî'n-nübelâ*, Beyrut, 1410, XXII, 355; İbn Abdü'l-Hâdî, *Tabakâtü ulemâi'l-hadis*, Beyrut 1409/1909, IV, 181; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, Beyrut, 1977, XII, 139.

[3] İbn Hallikân, III, 349.

[4] Semîr Saîd Keccû, "Mecdüddin İbnü'l-Esîr ve menhecühü fi't-te'lif". *Mecelletü'l-mecma'i'l-İugati'l-Arabiyye bi-Dimaşk*, 65, sayı, IV, 624, dipnot 16; İbn Şeddâd'dan naklen.

[5] İbn Hallikân, V, 389.

B) Ailenin Üyeleri

İlim dünyasına aynı nesilden üç değerli üye kazandıran İbnü'l-Esîr kardeşlerin üçü de, devrinin önde gelen ilim ve siyaset adamlarındandır. Aynı zamanda, eserleri tarih boyunca kaynak olarak kullanılan âlimlerdir. Her biri ayrı bir bilim dalında otoritedir. En büyükleri Mecdüddin hadis, fıkıh ve Arapça'da; ortancaları İzzeddin, tarih ve ricâl alanında; en küçükleri Ziyâeddin de edebiyat ve belâğatta otorite idi.

Bu tebliğde kardeşlerden ilk ikisini sırasıyla tanıtmaya çalışacağız.

1. MECDÜDDİN İBNÜ'L-ESİR (544-606 / 1149-1210)

a) Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

Adı el-Mübârek b. Muhammed b. Muhammed b. Abdülkerîm b. Abdülvâhid eş-Şeybânî el-Cezeri el-Mûsilî, künyesi Ebû's-Saâdât, lakabı ise Mecdüddin'dir.

Kardeşlerin en büyüğüdür. Cizre'de doğmuş, ilk tahsilini orada yapmış, 565'te (1170) Musul'a gitmiş, tahsilini orada devam ettirmiş, sonra Cizre'ye dönmüş ve nihayet ailece Musul'a göç ederek oraya yerleşmiştir.⁶ Musul'un merkezinde büyük bir mahalle olan Derbi Derrâc'da⁷ ikamet etmiştir.⁸

Mecdüddin doğum yeri olan Cizre'de başladığı tahsilini, Musul'da geliştirip olgunlaştırdı. Asıl ilmî ehliyetini Musul'da kazandı. Hadis tahsili için Bağdat'a gitti. Dinî ilimlerin birçok dalında otorite oldu. Asıl sahası hadis olmakla birlikte, tefsir, fıkıh, usûl, edebiyat, hesap, nahiv, lügat ve şiirde de ilmine başvurulmuş bir otorite haline geldi.⁹

Hadis ilmini Musul hatibi Ebû'l-Feth et-Tûsî (ö. 578/1182), Yahyâ b. Sa'dûn (ö. 567/1172), Yaîş b. Sadaka (ö. 593/1197), İbn Küleyb (ö. 596/1200) ve İbn Sükeyne'den (ö. 607/1211) aldı.

Nahvî ve edebî ilimleri İbnü'd-Dehhân (ö. 569/1174), Mekkî b. Reyân en-Nahvî (ö. 603/1206) ve Yahyâ b. Sa'dûn'dan aldı.¹⁰

Muhammed b. Muhammed b. Serâyâ el-Mûsilî'den (ö. 611/1214) Buhârî'yi, İbn Ebû Habbe (ö. 588/1192) ve İbn Sükeyne'den *Müslim*'i, Mekkî b. Reyân'dan *Muvatta*'ı, İbn Sükeyne'den *Ebü Dâvûd* ve *Tirmizî*'yi, Yaîş b. Sadaka'dan *Nesâî*'yi, İbn Sükeyne'den Humeydî'nin *el-Cem' beyne's-Sahîhayn* adlı eserini, İbn Zurayk'dan da (ö. 596/1200) Rezîn'in *Tecrid*'ini dinledi.¹¹

[6] İbn Hallikân, IV, 141; V, 389.

[7] Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, II, 447.

[8] Kiftî, *İnbâhu'r-ruvât*, Beyrut 1406/1986, III, 257.

[9] Kiftî, a.y.; Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, Mısır 1923, VI, 258; *el-Kâmil*, XII, 288; Yâfî, *Mir'âtü'l-cinân*, Kahire, I-IV, 1413/1993, IV, 11-12; Ebû'l-Fidâ, III, 112; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, Beyrut, ts., V, 22; Taşköprizâde, *Miftâhu's-saâde*, Kahire 1968, II, 147; Zirikî, *el-A'lâm*, VI, 152; Kehhâle, *Mu'cemü'l-muallifîn*, VIII, 174.

[10] Kiftî, III, 258; Münzirî, *et-Tekmilâ li vefeyâtü'n-nakale*, Beyrut 1408/1988, II, 191; Zehebî, *Nübelâ*, XXI, 489-490; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, Beyrut 1324, V, 153; Süyûtî, *Buğvetü'l-vudâ*, Beyrut, ts., II, 274; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirin*, Kahire 1392/1972, II, 303; İbnü'l-İmâd, V, 22.

[11] *Câmiu'l-usûl*, I, 198-205.

İlim tahsili ile alâkasını şöyle ifade eder: "Gençliğimin ilk yıllarımdan itibaren ilim tahsiline, âlimlerle oturup kalkmaya, mümkün olduğunca onlar gibi olmaya içimde dayanılmaz bir arzu duyardım. Bu, yüce Allah'ın bana olan bir ihsanıdır; bu aşkı bana vermesi O'nun lutfu ve keremidir."

Sonra da şöyle der: "Başarabildiğim ölçüde çeşitli ilimleri tahsil için büyük gayret sarfettim. Nihayet bende ilmin genişliklerine vukuf ve derinliklerini kavrama gücü hâsıl oldu. Tahsilimin tamamlanmasında ve arzu edilenin gerçekleşmesinde hiçbir gayreti esirgemedim. Bunu yaparken de meslektaşlarımdan her birinin bir yönüne el atmak suretiyle onlara benzemeye çalıştım. Ben, asla akrânlarımdan üstün olduğumu da iddia etmiyorum".¹²

Mecdüddin keskin zekâsı, sağlam dinî anlayışı, salih itikadı ve takvâsı ile sözüne itibar edilen ve ilmine güvenilen bir şahsiyetti.¹³ Mezhep itibarıyla Şâfiî olan Mecdüddin'i, Zehebî "İmam, reîsü'l-allâme" vb. sıfatlarla yâdeder.¹⁴ O, iyilik ve yardımdan büyük zevk alan, cömert tabiatlı, ârif ve fâzıl biriydi. Oturduğu evini dahi vakfetmişti.¹⁵

Dünyaya bağlılığı azdı. Nitekim dünya alâkasından kurtulmak için hastalığının tedavisine bile mani olmuştu. El ve ayaklarına felç gelip yatağa mahkûm olduğu zamanda dahi, ilmî faaliyette geri kalmamıştı. Kardeşi meşhur tarihçi İzzeddin, onun bir takım faziletlerini saydıktan sonra şöyle der: "Belki bazıları, bu sözlerimde aşırı gittiğimi zannederek beni itham edebilirler. Ama günümüzde onu tanıyan herkes, az bile söylediğimi bilir".¹⁶

Muasırın İbn Hallikân, onun büyük âlimlerden ve kendisine danışılan örnek şahsiyetlerden birisi olduğunu kaydeder.¹⁷

Önce dil ve edebiyata yönelen, sonra kendini hadise veren Mecdüddin, hadisin sahibini, sakimini, fikhını ve ricâlini iyi bilirdi. Âlî isnad sahibi idi.¹⁸

On yedi eser veren Mecdüddin'in, *en-Nihâye* ve *Câmiu'l-usûl* gibi günümüzde de kaynak olarak kullanılan kıymetli çalışmaları vardır. Bu eserlerde gösterdiği dikkat ve titizliği, sergilediği gerçek ilmî zihniyeti, onun ilmî şahsiyetini göstermeye yeter. Yüklendiği resmî görevler, zamanının önemli bir kısmını almış olmasına rağmen bu eserleri verebilmiş olması, şüphesiz ayrı bir değer ifade etmektedir. Onun ilme olan düşkünlüğü, hastalığının tedavisi konusundaki tavrında çarpıcı bir şekilde görülür.

Rivayet edildiğine göre Mecdüddin, nikris adı verilen bir hastalığa yakalanmış, el ve ayaklarına felç gelmiş, bu yüzden resmî görevlerinden kopmuş, yatağa mahkûm olmuştu. Herhangi bir yere nakli, ancak sedye ile mümkün olabiliyordu. Kardeşi İzzeddin'in Mağrib'den getirdiği bir hekim, onun tedavisini üstlenmiş, ücretini de tedavi tamamlandıktan sonra almak üzere anlaşmıştı.

[12] *Câmiu'l-usûl*, I, 35.

[13] Zehebî, *Nübelâ*, XXI, 490; Kıfî, III, 257; *el-Kâmil*, a.y.

[14] Zehebî, *Nübelâ*, XXI, 488; a.mlf., *Düvelü'l-İslâm*, Mısır 1974, II, 113.

[15] Yâkût, *Üdebbâ*, VI, 238.

[16] *el-Kâmil*, a.y.

[17] İbn Hallikân, IV, 141.

[18] Yâkût, *Üdebbâ*, a.y.

Hekim, bir müddet öngördüğü tedaviyi uyguladı ve kısa zaman sonra da tedavinin müsbet neticeleri görülmeye başladı. Artık ayaklarını oynatabiliyordu. Ama Mecdüddin, iyileşmeye başlamasından rahatsız oldu. Kardeşine dedi ki: "Doktorun gönülünü al, istediği ücreti ver, sonra da gönder gitsin!"

Kardeşi, "Neden? Bak, faydasını görüyorsun, artık ayaklarını da oynatabiliyorsun!" diye çıkışınca Mecdüddin şu cevabı verdi: "Doğru, fayda görüyorum. Ama ben, sultan ve emirlerle sohbetten, onların yanlışlarına ve yol açtıkları tehlikelere iltizamdan uzak olduğum için şu anda huzur içindeyim. Sağlıklı iken onlar için çalışmakla, kendimi zaten yeterince alçalttım. Şimdi evimde rahatım. Onların çok zaruri bir işleri olursa gelip fikrimi alırlar. Az bir ömrüm kaldı. Bırak da kalan ömrümü zilletten uzak ve özgür olarak geçireyim. Zira ben bu halden çok zevk alıyorum." Bunun üzerine kardeşi ona hak vererek doktoru gönderdi.¹⁹

Mecdüddin, imlî faaliyetlerini ve bu sahadaki şöhretini, kendisine ısrarla yapılan vezirlik teklifinin reddi için gerekçe gösterir.²⁰

Böylece o, resmî görevlerinden kurtulmuş, zamanının tamamını bilimsel faaliyetlere tahsis etmişti. Bundan sonra onun evi bir medrese, bir meşveret mekânı ve âlimler ocağı haline gelmişti. Orada ilim adamları sürekli müzakere, müşavere ve münazara yaparlardı.²¹

Yatağa mahkûm bir felçli olmasına rağmen zihni ve hâfızası son derece sağlamdı. Bundan dolayıdır ki o felçli halinde bile âlimler gelip ilminden yararlanmaya çalışırlardı. Hatta eserlerini telife bu felçli dönemde bile devam ettiği rivayet edilir. Talebelerine, imlâ yoluyla yazdırır, onların yardımıyla eserlerini tamamlardı.²² Onun bu ilmî faaliyet temposu, hiç eksilmeden ömrünün sonuna kadar devam etti.

b) Resmî Görevleri

Kardeşler, devlet hizmetine girme alışkanlığını, muhtemelen babalarından teva-rüs etmişlerdi. Babaları ticaretin yanında Cizre'de divan reisi ve Musul emirinin nâibi olarak görev yapıyorlardı.²³

Mecdüddin, Musul'da önce Seyfeddin Gazi'nin (ö. 576/1180) hazine memuru, sonra el-Cezire ve civarının divan memuru olmuş, sonra yine Musul'a dönerek Vezir Celâleddin el-İsfahânî'nin (ö. 574/1178) divan kâtipliğini üstlenmişti.²⁴

Müteakiben sırasıyla Mücâhidüddin Kaymaz'ın (ö. 595/1199), Atabek İzzeddin Mesud'un (ö. 589/1193) ve oğlu Nüreddin Arslan Şah'ın (ö. 607/1211) hizmetlerinde bulunmuş, divan kâtipliği yapmış, yazışmaları idare etmişti. Sultan ona büyük değer verip, saygı gösterirdi. Ziyaretine gider, devletin en önemli işlerini onunla istişare ederdi. Sultanın sır kâtibî olmuştu.²⁵

[19] İbn.Hallikân, IV, 143; Zehebi, *Nübelâ*, XXI, 491; Süyûtî, *Buğye*, II, 274.

[20] Yâkût, *Üdebâ*, VI, 240.

[21] Süyûtî, *Buğye*, a.y.; Dâvûdî, II, 303.

[22] Dâvûdî, II, 304; İbnü'l-İmâd, V, 23; Zirikî, VI, 152.

[23] *Üsdü'l-gâbe*, Mukaddime, 1, 7.

[24] İbn Hallikân, V, 146.

[25] Yâkût, *Üdebâ*, VI, 239; Dâvûdî, a.y.

Ama ikbal ve makam onu şaşırtmadı. Asla çizgisini bozmadı. Hayatını dünyevî çıkarılardan uzak, ilim, fazilet ve iyilik uğruna geçirdi. İbn Kesîr, onun dindarlıkta darbimesel haline geldiğini söyler.²⁶

Nüreddin Arslan Şah, ona ısrarla vezirlik teklifinde bulunmuş, o da reddetmişti. Çok kıymetli hediyeler göndererek teklifini tekrarlamış yine de reddetmişti. Bizzat evine gidip yine ısrar etmesi üzerine kızıp sert bir tavır takınmıştı. Bu durum karşısında hayli bunalan Mecdüddin, ağlamış ve şöyle demişti:

“Sultanım! Yaşım ilerledi, ömrüm hep ilme hizmetle geçti, bu sahada şöhrete erdim. Adaleti yerine getirmek için bütün gayretimi kullansam bile, bunu tam olarak yapamayacağımı biliyorum. Sultanımın mülkünün en uzak bir köşesinde bir çiftçi zulme uğrasa, bu zulüm bana nisbet edilir. Siz de, başkaları da beni muâheze edersiniz. Mülk ve devlet, ancak bir miktar şiddet ve katıllıkla, halka karşı az da olsa sert ve kararlı muamele ile ayakta durur. Benim ise buna gücüm yetmez. Bu sebeple vezirlik bana lâ-yık değildir.”

Bunun üzerine sultan, “Senin bu işten nefret ettiğin kadar, hiç kimsenin, herhangi bir şeyden nefret edebileceğini sanmıyorum” diyerek ısrarından vazgeçer. Hatta onun bu tavrından dolayı kardeşleri, akrabaları ve dostları kendisini azarlamışlar, ama yine fayda etmemişti.²⁷ Fakat o, devamlı nasihat veren bir vezir hüviyetini hiç kaybetmedi.

Şüphesiz ki onun bu sözleri, şahsî ahlâkını ve yönetim anlayışını da ortaya koymaktadır. Anlaşıldığına göre o, üstlendiği resmî görevleri de bir arzunun değil, mecburiyetin sonucu olarak kabul etmişti. Hatta hastalığının tedavisi konusundaki tutumunu da onun tabiatını, dünyaya ve resmî makamlara karşı olan isteksizliğini ortaya koymaktadır.

c) Vefatı

Mecdüddin, uzun yıllar yatağa mahkûm felçli halini ilmî çalışmaları için nimet ve fırsat telakki etmiş, bu arada Kasr-ı Harb’de bir ribat kurmuş, oturduğu ev dahil emlakini oraya vakfetmiş, hem ilimde, hem de hayırda önder olmuştu. Nihayet altmış iki yıl dokuz aylık ömrünün son nefesini 30 Zilhicce 606 Perşembe günü (26.06.1210) Musul’da kendi yaptırdığı ribatta teslim etti.²⁸

d) Eserleri

Mecdüddin İbnü'l-Esîr’in, eserlerinde özellikle dikkat ettiği husus, pratik, kullanışlı ve herkes tarafından anlaşılır olmasıdır. Âlim-cahil, avam-havas herkesin en kolay şekilde yararlanabilmesidir. En çok eleştirdiği husus, herkesin kolayca istifade edebileceği şekilde telif edilmeyen eserlerin metodudur. Ayrıca eserlerinde kitabın ana konusunu, asıl maksadını itina ile korumuş, konuları dağıtmamıştır. Değişik bir konunun, başka bir kitabı gerektirdiği kanaatindedir.

[26] İbn Kesîr, a.y.

[27] Yâkût, *Üdebâ*, VI, 240.

[28] İbn Hallikân, VI, 143; Zehebî, *Nübelâ*, XXI, 490; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü’z-zâhire*, Kahire 1963, VI, 199.

Diğer bir özelliği de eserlerine, geniş sayılabilecek bir mukaddime koymuş olmasıdır. Burada maksadını ve metodunu açıklar, kaynaklarını belirtir ve bu alanda daha önce yazılan eserlere temas eder. Bu eserlerden gerekli gördüklerine tenkitler yöneltilir. Bu da, kendi dönemi itibarıyla önemli bir yenilik sayılır. Günümüzün bilimsel anlayışı ile uyuşan bu tavrı onun ilmî anlayışını, titizliğini ve ileri görüşlülüğünü gösterir.

İbnü'l-Esir'in tesbit edebildiğimiz on yedi eseri vardır. Bunlardan dokuz tanesi günümüze ulaşmış, sekiz tanesi henüz bulunamamıştır. Günümüze ulaşan dokuz eserin de altı tanesi neşredilmiş, kalan üç tanesi de dünyanın çeşitli kütüphanelerinde yazma halinde bulunmaktadır.

Eserlerini biraz daha yakından tanıyalım: 1. *en-Nihâye fi garibi'l-hadis*.²⁹ En kıymetli eseridir. *Garibü'l-hadis*'e dair yapılan çalışmaların en mükemmeli, en hacimli, en faydalı ve en meşhurdur.³⁰ Muhteva ve metot açısından sahasında eşsiz bir kitaptır. İhtiva ettiği garib lafızlar, bu alanda yazılan diğer eserlerle mukayese edilemeyecek kadar çoktur. Kelimeler kısa ve özlü şekilde açıklanmaktadır. İstifade edilmesi kolaydır. Tam olarak alfabetik tarzda kaleme alınmıştır. Eser, daha önce bu sahada yapılan bütün çalışmaların içine almakla birlikte özellikle Ebû Übeyd el-Herevî (ö. 401/1011) ve Ebû Mûsâ el-İsfahânî'nin (ö. 581/1185) *Garibü'l-hadis*lerine dayanmakta, ancak pek çok ilâve de yapmaktadır. Bu sahada daha önce yapılan bütün çalışmaların mükemmel bir hulâsasıdır.

Bu çok kıymetli eser üzerine, sonraki dönemlerde tesbit edebildiğimiz kadanyla yedi eser kaleme alınmış, bu eserlerden de ancak birinin matbu, ikisinin de yazma olarak mevcudiyeti kayıtlara girmiştir. Tesbit edilebilen bu yedi eser şunlardır:

a) *Mecmau'l-garâib ve menbau'r-regâib fi zevâidi'n-Nihâye l'İbni'l-Esir*: Muhammed b. Muhammed el-Kâşgarî (ö. 705/1305).³¹

b) *Zeylû'n-Nihâye fi garibi'l-hadis*. Safiyyüddin Mahmûd b. Ebû Bekir el-Ürmevî (ö. 682/1283).³² İsminden de anlaşılacağı üzere *en-Nihâye* üzerine yapılan bir zeyil çalışmasıdır. Günümüze ulaştığını tesbit mümkün olmamıştır.

c) *el-Kifâye fi nazmi'n-Nihâye*. İmâdüddin Ebû'l-Fidâ İsmâil b. Muhammed b. Berdis el-Ba'î (ö. 786/1384). *en-Nihâye*'nin manzum şekli olan bu eserin yazma bir nüshası Berlin'de bulunmaktadır.³³

d) *ed-Dürrü'n-nesir telhîsu Nihâyet'lbnî'l-Esir*. Celâleddin es-Süyûtî (ö. 911/1505) *en-Nihâye*'nin kısa bir özeti olan bu eser matbudur.³⁴

[29] Tahran 1269/1852; Kahire 1308; Bulak 1311/1893, I-IV; 1322/1904, I-IV; nşr., Abdülazîz b. İsmâil et-Tahtâvî, 1318, Matbaa-i Osmâniyye; nşr., Mahmûd muhammed et-Tanâhî - Tâhir Ahmed ez-Zâvî, Kahire 1963, I-V; Kahire 1965, I-V.

[30] Kettâni, 156.

[31] *Hediyetü'l-ârifin*, II, 140.

[32] Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, İstanbul 1971, s. 1989; *Hediyetü'l-ârifin*, II, 406; Kettâni, 156; Kehhâle, XII, 156.

[33] Berlin 1659; (bk. GAL, I, 439).

[34] Kahire 1322.

e) *et-Tezyil ve't-tezhîb alâ Nihâyeti'l-garib : es-Sûyûtî. en-Nihâye*'nin ziyâdâtı olan bu eser de günümüze ulaşmıştır.³⁵

f) Kutbüddin İsâ b. Muhammed es-Safevî de (ö. 955/1548) *Muhtasarü'n-Nihâye* adlı eserinde *en-Nihâye*'yi aslının yarısı hacminde ihtisar etmiştir.³⁶

g) Ali b. Hüsâmeddin el-Müttakî el-Hindî de (ö. 975/1567) *Muhtasarü'n-Nihâye l'İbnü'l-Esir* adlı eserinde *en-Nihâye*'yi ihtisar etmiştir.³⁷

2. *Câmiu'l-usûl min ahâdisi'r-resûl*.³⁸ En önemli eserlerinden biridir. *Kütüb-i Sitte*'deki bütün hadisleri tekrarsız olarak bir araya getirmeyi gaye edinen müellif, altıncı kitap olarak İbn Mâce'yi değil, kendi döneminin kabullerine uyarak Mâlik'in *Muvatta*'ını almıştır.

Câmiu'l-usûl'ün tertibi ve özelliği şöyle hulâsa edilebilir: Müellif, eserinin telifinde, Rezin b. Muâviye'nin *et-Tecrid* adlı eserini esas almıştır. Buhârî ve Müslim'in *Sahih*'le rivayet edilen hadisler konusunda ise Humeydî'nin *el-Cem' beyne's-Sahihayn* adlı eserini esas almıştır. *Sahihayn* dışındaki diğer dört ki-taptan yapılan rivayetler hakkında ise, bu kitapların bizzat okuyup dinlediği asıl nüsha-larına başvurmuştur.

Rezin'in kitabında olduğu halde *Kütüb-i Sitte*'de bulamadığı hadisleri de, bulamadığını belirterek kaydetmiş, başına ise kaynağına delâlet eden bir kısaltma koymuştur. Bu durumun, nüsha farklılığından kaynaklanmış olabileceğini düşünmüş, zamanla ele geçecek olan başka nüshalarla bu eksikliğin giderilebileceği ümidini izhar etmiştir. Humeydî'nin eserine almadığı, ama kendisinin *Sahihayn*'da bulunduğu bir hadis olursa onu da kaydetmiştir. Şüphesiz ki müellifin bu tavrı, onun dürüstlüğüne ve ilmi ciddiyetini gösterir.

Eserini "Mebâdî, Makâsîd, Havâtîm" adıyla üç ana bölüme ayırmış, "Mebâdî" kısmında bir mukaddime ile hadis usulüne dair konuların bir hulâsasını yapmıştır. İbn Sâlâh'tan önce yazılan bu hadis usulü, kendi dönemine göre oldukça ileri bir metot ve tertibe sahiptir. Sadece merfû ve mevkuf hadisleri almış, tâbiün ve sonrakilerin sözlerini nâdiren zikretmiştir. Hadislerin senedlerini, ilk râvisi dışında bütünüyle hazfetmiştir. Hadis metninin başında, sadece onu rivayet eden sahâbî veya tâbiünün adını vermiştir.

Her hadisin başına, hadisin kaynağına delâlet eden kısaltmalar koymuştur. Bu kısaltmalar zamanla silinir veya yıpranarak kaybolur endişesiyle, metnin sonuna hadisi tahrîr eden müellifin ismini tekrar, ama bu sefer kısaltma şeklinde değil açıkça yazmıştır.

Hadislerin İlafzı konusunda daha çok Buhârî ve Müslim'in elfâzını esas almıştır. Ancak *Sahihayn* dışındaki kaynaklardan bir izah veya ziyâdelik varsa onu da ayrıca zikretmiştir. Rivayetlerde tek tek kelimelik bir farklılık da olsa, onu dikkat ve titizlikle tesbit etmiş, bu durumu da tam bir ilim adamı dürüstlüğü ile kaydetmiştir.

[35] Berlin 1660; Dârü'l-kütübü'l-Misriyye, Hadis, nr. 2094 (bk. GAL, I, 439).

[36] Kâüb Çelebi, 1989.

[37] a.y.

[38] Muhammed Hâmid el-Fikî, Mısır 1368/1949; 1955; Beyrut 1980, I-XI; ayrıca nşr. Abdülkadir el-Arnaût, Şam 1403/1983, I-XI.

Konular alfabetik sistemle tertip edilmiştir. "Kitab" ismi verilen bu ana konu başlıkları, kelimenin sadece aslı harfine göre değil, aslı olsun zâit olsun, görünen ilk harfine göre tanzim edilmiştir. Bunu da âlim-cahil, avam-havas herkesin kolayca istifade edebilmesini sağlamak gayesiyle yapmıştır.

Buna karşılık ana konunun tâli başlıkları, ilk harfleri itibariyle başka yerde olmalarını gerektirse dahi, konunun bütünlüğünü sağlamak için onları, ilgili ana bölümde zikretmiş, alfabetik sistem gereği bulunması gereken yerde de, o babın geçtiği yere atıfta bulunmuştur. Meselâ cihadın tâli konuları olan "Fey", Gulûl, Nefl, Humus, Şehâdet" gibi konuları "Cim" harfinde ve "Kitâbü'l-Cihâd"ın içinde vermiştir. Bu kelimelerin başındaki harf ile ilgili yere gelince de, bahsin sonunda, "Gulûl ve Ganîmetler, Kitâbü'l-Cihâd'da geçti" şeklinde atıf yapmıştır.

Hadisleri, konularına uygun bablarda vermiş, aynı hadisi tekrar etmemeye dikkat etmiş, konuları mümkün mertebe bir araya toplamak suretiyle tam bir bütünlük sağlamak için büyük titizlik göstermiştir.

Tek bir mânayı ihtiva eden her hadisi ait olduğu baba koymuştur. Şayet hadiste birden çok hususa delâlet eden mânalar varsa ve eğer bu mânalardan biri daha ağır basıyorsa onu, bu ağırlıklı mânaya uygun baba yazmıştır. Hadisin şümülü tek bir mânada toplanabiliyorsa onları "Kitâbü'l-Levâhik" adlı özel bir bölüme kaydetmiştir.

Hangi konuya ait olursa olsun, faziletlerle ilgili hadisleri, "Kitâbü'l-Fezâil ve'l-menâkıb" adıyla özel bir bölümde toplamıştır.

Hadis kitapları, genellikle "kitâb" ana başlığı altında babların sıralanması şeklinde bir tertibe sahipken, İbnü'l-Esir, kitâb ana başlığını, önce bablara, babları fasıllara, fasılları fûrûlara, fûrûları nevilere ayırmak şeklinde çok daha ileri ve modern sayılacak bir anlayışla eserini telif etmiştir.

Hadis metinlerinde geçen garîb kelimeleri açıklamıştır. Ancak aynı açıklamanın, o lafzın geçtiği her yerde tekrar edilmemesi ve atıflarla kitabın doldurulmaması için kelime açıklamalarını her harfin sonunda bir arada vermiştir. Bununla birlikte eserin baskısı esnasında, garîb kelime hangi hadiste geçiyorsa, açıklaması da oraya konmuştur. Eserin orijinalliğini bozsa da, pratiklik ve kullanımda kolaylık sağlamak gayesiyle buna rızâ gösterilmiştir.

Gerek mukaddimedede ele aldığı hadis usulüne dair konular hakkında ve gerek hadis metinlerinin açıklanması esnasında yararlandığı garîbü'l-hadis ve lugat kitaplarına dair kaynaklarını eserinin mukaddimesinde kaydetmiştir.

Eser, mukaddime, ana metin ve biyografi bölümü olmak üzere üç ana bölümden meydana gelmiştir. Ana metin alfabe harflerine göre yirmi sekiz kısma ayrılmıştır. "Kitâbü'l-Levâhik" ile birlikte toplam 131 kitâb, binlerce bab, nevi, fûrû, fasıl ve 9523 hadis yer almaktadır. Bu rakama hadis rivayet farklılığından kaynaklanan ve değişik metinleri ihtiva eden rivayetler dahil değildir.

Câmiu'l-usûl'ün iki matbu nüshası vardır. Biri Muhammed Hâmid el-Fıkî'nin tahkikiyle, 1949'da on iki cilt halinde Mısır'da neşredilmiştir. Diğer ise, Abdülkâdir el-Arnaût'un tahkiki ile, 1969-1974 yılları arasında ve on bir cilt halinde Şam'da neşredilmiştir.

Abdülkâdir el-Annaût'un neşri, yine kendi yönetiminde, ancak ciltleri ayrı ayrı olmak üzere Mahmûd el-Annaût, Riyâd Abdülhamid Murad ve Muhammed Edîb el-Câdir tarafından Beyrut'ta yayımlanan dört ciltlik "Ricâl" bölümü ile eser tamamlanmıştır. Böylece *Câmiu'l-usûl*, asıl metin on bir cilt, biyografik mâlumatın verildiği bölüm dört cilt ve fihristi de iki cilt olmak üzere toplam on yedi cilde ulaşmıştır. XII. ciltte önce bazı kelimelerle tanınan hadisler için 200 sayfalık bir indeks yapılmış, sonra Hz. Peygamber'le ilgili özlü bilgiler verilmiş, arkasından diğer peygamberlerin, Hz. Peygamber'in ailesi ve çocukları ile aşere-i mübeşşerenin kısa biyografileri verilmiştir.

XIII, XIV ve XV. ciltlerde alfabetik bir tertiple *Câmiu'l-usûl*'de adı geçen şahısların kısa biyografileri verilmiştir. Her harf önce "erkekler" ve "kadınlar" diye ikiye ayrılmış, erkekler de, sahâbîler, sahâbî olmayanlar, künyesi ile bilinen sahâbîler ve diğerleri, babası ve nisbesi ile bilinen sahâbîler ve diğerleri olmak üzere kısımlara ayrılmıştır. Kadınların biyografileri için de aynı şekilde bir taksim yapılmıştır. Bu kısımların her biri de kendi içinde alfabetik tertip edilmiştir. Verilen biyografik mâlumat çok kısa olmakla birlikte, şahısların isim, künye, lakap ve nisbelerinin özellikle doğru tesbiti için büyük gayret gösterilmiştir. Bu konuda gösterilen titizlik, biyografik mâlumatın en çok göze çarpan tarafı olmuştur.

XV. cildin sonunda da hadis metinlerinde geçen mübhem kişilerin isimleri verilmiş ve en sonuna da *Câmiu'l-usûl*'deki kitab, bab, fasıl, fer' ve nevilerin fihristi eklenmiştir.

Kütüb-i Sitt'e'yi cem'etmek konusunda yapılan çalışmaların en mükemmeli olan *Câmiu'l-usûl* üzerinde de müteakip asırlarda şerh ve ihtisar nevinden olmak üzere on dört eser kaleme alınmış; bunlardan da ancak üçünün matbu, dördünün de yazma olarak mevcudiyeti tesbit edilebilmiştir. Bu eserler de şunlardır:

a) Ebû Câ'fer Muhammed b. Hasan el-Mervezî el-Esterâbîdî (ö. 682/1283'den sonra) Kâtib Çelebi'nin verdiği bilgiye göre müellif, aslına uygun bir şekilde ve aynı metotla *Câ-miu'l-usûl*'u ihtisar etmiş ve eserini de 682 (1283) yılında tamamlamıştır.³⁹

b) Mecdüddin Ebû'l-Abbas Ahmed b. Abdullah b. Muhammed et-Taberî el-Mekki de (ö. 694/1294) *Câmiu'l-usûl*'deki garib hadisler hakkında bir eser kaleme almıştır.⁴⁰

c) *Tecridü'l-usûl fi ahâdisi'r-resûl*. Şerefeddin Ebû'l-Kâsım Hibetullah b. Abdürrahim el-Hamevî el-Bârizî (ö. 738/1337) *Câmiu'l-usûl*'deki garib lafızların şerh ve izahları ile bazı tekrarları tecrid ederek eserî ihtisar etmiştir.⁴¹

d) *Tehzîbü'l-vûsûl ilâ muhtasarı Câmi'i'l-usûl*. Selâhaddin Halil b. Keykeldî el-Alâî ed-Dımaşkî (ö. 761/1359). Bir ihtisar çalışması olup günümüze ulaşmamıştır.⁴²

e) *Teshîlü tarîki'l-vûsûl ile'l-ahâdisi'z-zâidetü alâ Câmi'i'l-usûl*: Mecdüddin Muhammed b. Ya'kûb el-Fîruzâbâdî (ö. 817/1414). Yemen Emîri Nasr b. Eşref'e (ö. 827/1424) ithaf edilen dört ciltlik bir zevâid çalışması olup günümüzde varlığı tesbit edilememiştir.⁴³

[39] Kâtib Çelebi, s. 536.

[40] Kâtib Çelebi, s. 537.

[41] Köprülü Ktp., nr. 257; Süleymaniye Ktp., Yenicami, nr. 173, 277; Nuruosmaniye Ktp., nr. 714, 1209; Münih, 129; Kahire, I, 278; Patna, I, 40 (bk. GAL, I, 439; Suppl., I, 608).

[42] Kâtib Çelebi, s. 536; *Hediyetü'l-ârifin*, I, 351.

[43] Kâtib Çelebi, s. 537; *Hediyetü'l-ârifin*, II, 181; Kettânî, s. 175.

f) *Teystrü'l-vüsûl ilâ Câmii'l-usûl*. Vecihüddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammed ez-Zebîdî el-Yemenî (ö. 944/1537). İbnü'd-Debya' diye mâruf olan bu zatın eseri, *Câmii'l-usûl* üzerine yapılan ihtisar çalışmalarının en mükemmeli olarak şöhret bulmuştur.⁴⁴

g) Brockelmann, Muhammed b. Abbâd el-Mevzai'nin (ö. 1215/1800?) bu eser üzerine yaptığı bir şerhten bahsetmektedir.⁴⁵

h) *Mu'temedü zevî'l-ukûl min Câmii'l-usûl*. Muhammed b. Yahyâ b. Muhammed el-Basrî el-Yemenî (ö. 957/1550) İbn Behrâm diye mâruf olan bu zatın eseri de bir ihtisar çalışmasıdır.⁴⁶

i) Abdullah el-Medenî'nin de (ö. 971/1563) bir ihtisar çalışması vardır.⁴⁷

j) Ali b. Hüsâmeddin el-Müttakî el-Hindî (ö. 975/1567), *el-Fusûl* adlı eserinde onu şerhetmiştir.⁴⁸

k) Kettânî de, Muhammed b. Tâhir el-Fetenî el-Hindî'nin (ö. 986/1578) *Câmii'l-usûl* üzerine bir çalışmasından bahsetmektedir.⁴⁹

k) *Cem'u'l-fevâid min Câmii'l-usûl ve Mecma'z-zevâid*. Ebû Abdullah Muhammed b. Süleyman el-Mağribî (ö. 1094/1683). Müellif, *Câmii'l-usûl* ile İbn Hacer el-Heysemî'nin (ö. 807/1405) *Mecmau z-zevâid* adlı eserini cem etmiştir.⁵⁰

l) Ahmed b. Rizkullah el-Ensarî'nin de (ö. ?) bir ihtisar çalışması vardır.⁵¹

3. *el-insâf fi'l-cem' beyne'l-keşf ve'l-Keşşâf*. Cârullah ez-Zemahşerî'nin (ö. 538/1143) *el-Keşşâf an hakâiki't-tenzîl* adlı tefsiri ile Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim es-Sa'lebi en-Nisâbüri'nin (ö. 427/1036) *el-Keşf ve'l-beyân fi tefsiri'l-Kur'ân* adlı tefsirinin cem'idir. Büyük bir tefsirdir.⁵² 4. *eş-Şâfi fi şerhi Müsnedi's-Şâfi*.⁵³ İmam eş-Şâfi'nin *Müsned*'inin şerhidir. Dört ciltlik bir eserdir. Burada hadislerin mânasını, lugatını, nahvini ve ahkâmını açıklamaktadır.⁵⁴ 5. *el-Muhtâr fi menâkibi'l-ahyâr*.⁵⁵ 6. *Divânü resâil*.⁵⁶ 7- *Kitâbü'l-murassa' fi'l-benîn ve'l-benât ve'l-âbâ ve'l-ümmehât ve'l-ezvâ' ve'l-*

[44] thk. Muhyiddin Han, Kahire 1346, I-IV; Eserin, bundan başka da muhtelif baskın yapılmıştır. Kalkûta 1252; Lucknow 1884; Cawnpore 1897; Lahor 1904; Kahire 1331, 1338. İbrahim Canan, İbnü'd-Debya' nun eserini *Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi* adıyla tercüme ve şerhetmiştir.

[45] GAL, I, 439.

[46] Berlin, nr. 4937/8, 9945/6'da bulunmaktadır; (bk. *Suppl.*, I, 609).

[47] Berlin, nr.1319'dadır (bk. GAL, I, 439).

[48] Patna, I, 56'dadır (bk. GAL, I, 438).

[49] Kettânî, 175.

[50] Hindistan, Merut 1346'da neşredildi (bk. *Suppl.*, I, 608).

[51] Kâtib Çelebi, 537.

[52] Münzirî, II, 192; Yâkût, *Üdebbâ*, VI, 241; İbn Hallikân, IV, 141; Zehebî, *Nübelet*, XXI, 490; Sübkî, V, 154; İbn Tağrıberdî, VI, 198; Süyûtî, *Buğye*, II, 275; Dâvudî, II, 304; Kâtib Çelebi, 182; İbnü'l-İmâd, V, 23; *Hediyetü'l-ârifin*, II, 2; Zirikî, VI, 152; Kehhâle, VIII, 174.

[53] Semîr Saîd, bu eserin Hindistan (1306) ve Kahire'de (1327) neşredildiğini söylemektedir (bk. s. 636).

[54] Dârü'l-kütübü'l-Mısıriyye, 306; Kahire, I, 124; Nuruosmaniye, nr. 2956; Süleymaniye Ktp., Feyzullah Efendi, nr. 19403 (bk. *Suppl.*, I, 608).

[55] Aslı dört cilttir. Leiden, nr. 1090; Süleymaniye Ktp., Feyzullah Efendi, nr. 1516; Hacı Selim Ağa Ktp., nr. 2643; Köprülü Ktp., Fâzil Ahmed Paşa, nr. 1574; Kayserî Râşid Efendi Ktp., nr. 1365; Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 1940; Fâthî, nr. 4472; Süleymaniye Ktp., Cârullah Efendi, nr. 1624, Karaçelebizâde, nr. 283.

[56] Süleymaniye Ktp., Kılıç Ali Paşa, nr. 723; Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 2461; Köprülü Ktp., nr. 1058; Süleymaniye Ktp., Hamidiye, nr. 860'tadır (bk. *Suppl.*, I, 609).

zevât min ricâli'l-hadîs.⁵⁷ Alfabetik bir eserdir. Süyûtî, bu eserden *el-Künâ'yı* telhis ettiğini söylemektedir.⁵⁸ **8. Tecridu esmâi's-sahâbe.**⁵⁹ **9. Tehzibü Füsûl-i İbnî'd-Dehhân.**⁶⁰ Nahve dair bir eserdir. **10. Nihâyetü'l-esîriyye fi lugati'l-hadisîyye.**⁶¹ **11. Resâil fi'l-hisâb ve'l-mücedvelât.**⁶² **12. el-Mustafâ ve'l-muhtâr fi'l-ed'iyeti ve'l-ezkâr.**⁶³ **13. Kitâbü san'ati'l-kitâbet.**⁶⁴ **14. el-Bâhir fi'l-fürûk fi'n-nahu.**⁶⁵ **15. el-Menâlü't-tâlib fi şerhi twâli'l-garâib.**⁶⁶ **16. el-Bedî' fi'n-nahu.**⁶⁷ Bu eserde sarf, nahiv, şiir, hitabet ve kitâbete dair konular yirmi babda incelenir.⁶⁸ **17. el-Cevâhir ve'l-leâli min imlâi'l-mevilâ'l-Vezîr el-Celâli:** Bu eserde Vezir Celâleddin Ebû'l-Hasan Ali b. İsfahânî'nin (ö. 574/1178) risâlelerini toplamıştır.⁶⁹

- [57] Alman müsteşrik C. F. Seybold'un tahkikiyle, Weimar 1896'da neşredilmiştir; ayrıca nşr. İbrâhîm Sâmerrâi, Bağdat, 1971; Beyrut 1992 ve 1996.
- [58] Süyûtî, *Buğye*, II, 275.
- [59] Haydarâbâd 1315 (bk. *Suppl.*, I, 609).
- [60] Yâkût, *Üdebâ*, VI, 241; Süyûtî, *Buğye*, II, 275; Dâvûdî, II, 304; *Hedîyyetü'l-ârifin*, II, 2.
- [61] *Hedîyyetü'l-ârifin*, II, 3.
- [62] Yâkût, *Üdebâ*, VI, 241.
- [63] Münzirî, a.y.; İbn Hallikân, a.y.; Zehebî, *Nübelâ*, a.y.; İbn Tağrıberdî, a.y.; Sübkî, a.y.; Dâvûdî, a.y.; Kâtib Çelebi, 1711; İbnü'l-İmâd, a.y.; *Hedîyyetü'l-ârifin*, II, 3.
- [64] Münzirî, a.y.; İbn Hallikân, a.y.; Zehebî, *Nübelâ*, a.y.; İbn Tağrıberdî, a.y.; Dâvûdî, a.y.
- [65] Yâkût, *Üdebâ*, a.y.; Zehebî, *Nübelâ*, a.y.; Sübkî, a.y.; Süyûtî, *Buğye*, a.y.; Dâvûdî, a.y.; Kâtib Çelebi, s. 219; *Hedîyyetü'l-ârifin*, II, 2.
- [66] nşr. Mahmûd et-Tanâhî, Mekke 1983.
- [67] Kiftî, III, 260; Yâkût, *Üdebâ*, a.y.; Zehebî, *Nübelâ*, XXI, 490; Sübkî, a.y.; İbn Hallikân, a.y.; İbn Tağrıberdî, a.y.; Süyûtî, *Buğye*, a.y.; Dâvûdî, a.y.; Kâtib Çelebi, 236; *Hedîyyetü'l-ârifin*, a.y.; Kehhâle, a.y.
- [68] Bir nüshası Ânf Efendi Ktp., nr. 2446'dadır.
- [69] İbn Hallikân, V, 146; Kâtib Çelebi, s. 618; *Hedîyyetü'l-ârifin*, a.y.

2. İZZEDDİN İBNÜ'L-ESİR (555-630/1160-1233).

a) Hayatı ve Şahsiyeti

Adı Ali b. Muhammed b. Muhammed es-Şeybânî el-Cezerî el-Mûsilî, künyesi Ebü'l-Hasan, lakabı İzzeddin'dir.

4 Rebiülevvel 555'te (1160) Cizre'de doğdu ve ailesiyle birlikte Musul'a göçtü. Tahsil için Bağdat, Şam, Kudüs ve Halep'e gitti. Musul'da Hatîb Ebü'l-Feth et-Tûsî (ö. 578/1182), Yahyâ b. Mahmûd es-Sekafî (ö. 584/1196), Müslim b. Ali es-Sihî'yi (ö. 595/1199); Bağdat'ta Yâiş b. Sadaka (ö. 593/1196), İbn Küleyb (ö. 626/1229), İbn Sükeyne'yi (ö. 607/1211); Şam'da Ebü'l-Kasım b. Sasrâ (ö. 626/1229), Zeynü'l-ümenâ İbn Asâkir'i (ö. 627/1230) dinlemiş, de Dübeysi (ö. 637/1239), Şehâbeddin el-Kûsî (ö. 656/1258) ve Mecd İbn Ebü Harîde de (ö. 660/1262) kendisinden rivayette bulunmuşlardır.⁷⁰

Kardeşler arasında en az devlet hizmetinde bulunandır. Bir ara Atabek Tuğrul'un (ö. 590/1194) hizmetine girdi, Şam ve Bağdat'a elçi sıfatıyla seyahatler yaptı. Tuğrul ona saygı gösterdi.⁷¹ Kaynaklar onun son derece mazbut, mütevazi, cömert, fâzıl, ahlâklı ve faziletli biri olduğunda ittifak ederler. Zehebî, onu, "imam, allâme, fahrü'l-ulemâ" gibi vasıflarla tanıtır.⁷² İbn Hallikân da onunla görüştü-ğünü, mütevazi, faziletli, güzel huylu ve mükemmel biri olduğunu söyler.⁷³

Tarihçiliği ile şöhet yapmıştır. Tarih alanında temel kaynaklardan biri olan *el-Kâmil*'i kaleme almıştır. Ayrıca hadis, fıkıh, edebiyat, lugat, ahbâr, ensâb ve ricâl sahasında da geniş ilme sahipti. Mezhep itibariyle Şâfiî idi. Musul'daki evi âlimler ve salihler otağı haline gelmişti. Hayatının sonuna doğru kendisini tamamen hadise vermiş, âli ve nâzil isnadları dinlemişti.⁷⁴

İzzeddin, Musul, Bağdat, Dimaşk, Kudüs ve Halep arasında defalarca gidip geldi. Her gittiği yerde de oranın vezir ve emirlerine misafir oluyordu. Son yıllarını Musul'da geçirdi.

Diğer kardeşlerine göre daha az hareketli bir hayat süren ve hayatını bilimsel faaliyetlerle, tedris ve tasnife geçiren, İzzeddin, 25 Şâban 630 (1233) tarihinde Musul'da vefat etti.⁷⁵

b) Eserleri

İzzeddin'in tesbit edebildiğimiz dokuz eseri vardır. Bunlardan beş tanesi günümüze ulaşmış, diğerlerinin varlığı ise şimdilik bilinmemektedir. Günümüze ulaşan

[70] İbn Hallikân, III, 349; Münzîrî, III, 347; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, II, 79; Sübkî, V, 127; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, Wiesbaden, 1381/1962, XXII, 137; Zehebî, *Nübelâ*, XXII, 354; a.mlf., *Tezkire*, 1399; a.mlf., *Düvel*, II, 102; İbn Tağrıberdî, VI, 281; Yâfiî, IV, 70; Ebü'l-Fidâ, *Muhtasar*, III, 161; İbn Abdülhâdî, IV, 180; Taşköprizâde, I, 253.

[71] İbn Hallikân, III, 348; Ebü'l-Fidâ, III, 154; Zehebî, *Nübelâ*, XXII, 355; İbn Kesir, XIII, 139.

[72] Zehebî, *Tezkiretül-huffâz*, 1399; a.mlf., *Düvelü'l-İslâm*, II, 135.

[73] İbn Hallikân, III, 349.

[74] Münzîrî, III, 348; İbn Hallikân, III, 348; Zehebî, *Nübelâ*, a.y.; İbn Abdülhâdî, IV, 181; Safedî, XXII, 136; İbn Tağrıberdî, VI, 281; Süyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz*, Kahire 1973, s. 492; İbnü'l-İmâd, V, 127.

[75] Safedî, XXII, 137.

beş eserden de dördü matbudur. Bu eserler içerisinde özellikle üç tanesi, bütün İslâm tarihi boyunca ana kaynak kabul edilmiştir. Bunlardan biri tarihe dair yazdığı *el-Kâmil*'i, diğeri sahâbe tabakatına dair yazdığı *Üsdü'l-gâbe*'si, öbürü de ensâba dair olan *Lübâb*'idir.

1. *el-Kâmil fi-târîh*⁷⁶. Günümüzde de müracaat kitabı olarak kullanılan en önemli kaynaklardır. Âlemin yaratılışından hicri 628 yılına kadar olan olayları hikâye eder. Müellif bu eserin telif sebebi olarak, İslâm dünyasının batısındaki müelliflerin doğudaki tarihî vâkıaları, doğuluların da batıdaki olayları ihmal etmelerini ve tarihî kaynakların da birbirine zıt ifadeleri ihtiva etmelerini gösterir.

İzzeddin, ilk yedi asır zarfında Taberî'den sonra görülen en büyük tarihçidir. Kendisinden sonraki tarihçilerin de en önemli müracaat kaynağıdır.

O, bir tarihçiye bulunması gereken bilgi donanımına büyük ölçüde sahipti. Her şeyden önce ailece ilmi bir anlayışa sahip idiler. Sonra hadis ve ricâl konularında çok sağlam bir bilgi sahibi idi. *Üsdü'l-gâbe* adlı eseri, onun bu sahadaki maharetini göstermeye yeter. Ensâb konusunda da gerçekten güçlü idi. *Lübâb*'i, bu konuda yeterli kanıt-ır. Tarihî bilgileri toplamak için dayanılmaz bir arzu duyduğunu ifade eder.

Şüphesiz bunlar, tarihî bir eser kaleme almak için çok önemli ihtiyaçlardır. Bunlara, doğruyu yanlıştan ayırabilme yeteneği de eklenince, ortaya mükemmel bir eser çıkar. Cerh ve ta'dile vukufu da, onun bu yeteneğini pekiştirmiştir. Nitekim şu söz ona aittir: "Ben, meşhur tarihî kaynaklardan nakiller yapıyorum. Ama ben, ne gece karanlığında odun toplayan biri gibi, ne de incilerle çakılları birden avuçlayan biri gibiyim".⁷⁷

Müellif, Taberî'den oldukça fazla nakilde bulunur. Ama zaman zaman onun mâkul bulmadığı rivayetlerini eleştirir. İfadelerinde mümkün mertebe mâkulu yakalamaya çalışır. Sadece olayları ve haberleri nakletmekle kalmaz, olayların sebepleri üzerinde durur, tenkit ve mukayeseler yapar, akıl yürütür. Bir tarihçi olarak sadece geçmişe bakmaz, kendi zamanına ve geleceğe dair de fikir yürütür.

Kronolojik olarak tertip edilen eserde, her yıl müstakil olarak ele alınır ve bu başlık altında o yılda cereyan eden olaylar sıralanır. Her yıla ait olaylar dizisi verildikten sonra, o yıl vefat eden önemli şahsiyetlerin kısa biyografileri de verilir.

Eser ağırlıklı olarak siyasi tarih hüviyetindedir, büyük ölçüde olayların hikâyesine ağırlık verir. Ancak ekonomik, sosyal ve kültür tarihi açısından da önemli bilgiler ihtiva etmektedir. İbn Haldûn'un yaptığı gibi tarih felsefesi yapmamakla birlikte zaman zaman tarihî olayların sebepleri üzerinde de durur.

İzzeddin batıdan Haçlı saldırılarının, doğudan da Moğol istilâsının devam ettiği son derece çalkantılı bir dönemde yaşamıştır. Eserini de odasına kapanarak yazmıştır. Bizzat bu çalkantılı hayatın içine girmiş, çeşitli resmî görevler üstlenmiş, bu vesile ile resmî belgelere vâkif olmuş, dâhilî ve hâricî olayları ilk elden değerlendirme fırsatını bulmuştur. Selâhaddin-i Eyyûbî (ö. 589/1194) ile birlikte 584'te (1188) Şam'da Haçlı-

[76] nşr., C. Johannes Tornberg, Leiden 1867, I-XII; Bulak 1290, I-XII; Mısır 1303, I-XII; Beyrut 1385/1965, I-XII; 1979, I-XII; 1982, I-XIII. Bu eser "İslâm Tarihi, el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi" adıyla Türkçeye de çevrilmiştir (trc. A. Ağırakça - A. Özyayın), İstanbul 1985-87, I-XII.

[77] *el-Kâmil*, I, 3.

lar'a karşı yapılan savaşa bizzat katılmıştır. Bu itibarla eseri, en azından kendi dönemi itibarıyla dinamik bir yapıya sahiptir.⁷⁹

Türkçe'ye tercüme edilen *el-Kâmil'e*, Ebû Tâlib Ali b. Enceb İbnü's-Sâî (ö. 674/1275), beş ciltlik bir zeyil yapmış ve bu eseri hicri 656 yılına kadar getirmiştir.⁷⁹

Cemâleddin Muhammed b. İbrâhim el-Vatvât da (ö. 718/1318) *el-Kâmil'e* faydalı bir ta'lik yapmıştır.⁸⁰

2. *Üsdü'l-gâbe fi ma'rifeti's-sahâbe*.⁸¹ Sahâbe tabakatı hakkında yazılan en önemli kaynaklardır. Müellif, kendisinden önce bu sahada yazılan bütün eserleri taramış olmakla birlikte, esas olarak Ebû Abdullah b. Mende (ö. 395/1005) ve Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin (ö. 430/1039) *Ma'rifetü's-sahâbe* adlı eseriyle, Ebû Mûsâ el-Medîni'nin (ö. 581/1185) İbn Mende'ye yaptığı *Ma'rifetü's-sahâbe* adlı istidrâkini ve nihayet İbn Abdülberî'nin (ö. 463/1071) *el-İstâb fi esmâi'l-ashâb* adlı eserlerini temel kaynak edinmiş, ilâve ve düzeltmeler yapmıştır. Ayrıca İbn Sa'd'ın *Tabakât*'i, Ahmed b. Hanbelî'nin *Müsned*'i ve İbn Asâkir'in *Târihu Dimaşk*'i da kaynakları arasındadır. Alfabetik tertip ettiği eserde 7703 sahâbinin biyografisini toplamıştır. Yer yer rivayetlerinden de örnekler vermektedir.

Bu sahanın temel kaynaklarından biri olan ve o zamana kadar bu alanda verilen eserlere üstünlüğünü ifade için "ormanın arslanı" anlamına gelen *Üsdü'l-gâbe* üzerinde, müteakip dönemlerde ihtisar ve zeyil mahiyetinde dört çalışmanın yapıldığını, bunlardan da sadece birinin matbu olduğunu tesbit edebildik: a) Nevevî (ö. 676/1277), *Üsdü'l-gâbe*'yi ihtisar etti.⁸² b) Muhammed b. Muhammed el-Kâşgarî (ö. 705/1306): *Muhtasarü Üsdü'l-gâbe*.⁸³ c) Şemseddin ez-Zehabi (ö. 748/1348): *Tecridü esmâi's-sahâbe. Üsdü'l-gâbe*'nin muhtasarıdır.⁸⁴ Zehabi bazı isimler ilâve ederek eseri daha da genişletmiştir. Alfabetik olan bu eserde de ashâbın sadece ismi ile çok kısa bir tanıtıcı bilgi verilir. Gayet muhtasar olan eserde 8866 sahâbî tanıtılır. d) Bedreddin Muhammed b. Ebû Zekeriyâ Yahyâ el-Kudsî (ö. ?): *Düerü'l-âsâr ve gurarü'l-ahbâr*.⁸⁵

3. *el-Lübâb fi tehzibi'l-Ensâb*.⁸⁶ Sem'ânî'nin (ö. 562/1166) *el-Ensâb* adlı eserinin muhtasarıdır. İzzeddin İbnü'l-Esir'in hicri 615 yılında tamamladığı bu ihtisar çalışması, aslından daha mükemmel görülmüş ve daha çok meşhur olmuştur. Süyûtî *Lübbü'l-lübâb* adıyla onu tekrar ihtisar etmiştir.⁸⁷

[78] bk. İbrâhim Halil Ahmed, "Eserü İzzeddin İbnü'l-Esir fi't-tarîhi'l-kitâbeti'l-târîhiyyeti'l-Arabiyyeti", *Buhûs nedvetü ebndi'l-Esir. Câmiatü'l-Musul Külliyyetü'l-Âdâb*, Bağdat 1982, s. 85-98.

[79] Kâtib Çelebi, s. 1380; *Hediyetü'l-ârifin*, I, 713; *Kehhâle*, VII, 41 ve Ziriklî V, 71'de eserin adı *el-Câmiu'l-muhtasar fi unvânî'l-lârih ve unvânî'l-eser* diye geçer ve Ziriklî eserin yirmi beş cilt olduğunu, IX. cildinin de matbu olduğunu söyler.

[80] Kâtib Çelebi, a.y.

[81] Kahire 1869, I-V; Bağdat 1989, I-VI; Beyrut 1993-94, I-VI; ayrıca nşr. M. A. Fâйд - M. A. Aşür - M. I. Bennâ, Kahire 1390-93/1970-73, I-VII.

[82] Kettânî, s. 204.

[83] Kâtib Çelebi, s. 82; *Kehhâle*, XI, 249; Kettânî, s. 204.

[84] Beyrut, ts., I-II.

[85] Kâtib Çelebi, s. 82.

[86] Kahire 1938; Beyrut 1980, I-III.

[87] Kâtib Çelebi, s. 129; Kettânî, 125.

4. *Tārīhu'd-Devleti'l-Atabekiyye bi-Mûsul*.⁸⁸ 5. *Tuhfetü'l-acâib ve tarfetü'l-garâib fi't-tārīh*.⁸⁹ 6. *el-Câmiu'l-kebir fi ilmi'l-beyân*.⁹⁰ 7. *Âdâbü's-siyâset*.⁹¹ 8. *Kitâbü'l-cihâd*.⁹² 9. *Tārīhu'l-Musul*. Bu eseri tamamlamadan vefat etmiştir.⁹³

C) Netice

Bugün Türkiye'nin güneydoğu köşesinde bir ilçe ve geçmişte Ceziretü İbn Ömer di-ye mâruf olan Cizre'de, tarihin belli bir döneminde yetişen bir ailenin iki üyesini tanıtmaya çalıştık.

Bir ülkede yetişen insanları tanımak, o ülkenin insan unsurunu, sosyal ve kültürel yapısını öğrenme imkânını da verir. Tebliğde sözü edilen kardeşler, hem ilim hem de siyaset dünyasında asırlar boyu kendilerinden söz ettirmişlerdir. Asıl şöhetlerini ise daha çok bilim dünyasında yapmışlardır.

Ülkenin her köşesi tek tek ele alınacak olsa, tarihin hemen her döneminde böyle şahsiyetleri görmek, kültürümüze önemli hizmetleri geçmiş insanlarla karşılaşmak mümkün olabilecektir. Bu da bizim tarih ve kültür zenginliğimizin göstergesi olacak ve geçmişimizi gerçek perspektifiyle görmemize yarayacaktır.

[88] Kahire, ts., Dârü'l-küttübî'l-hadise.

[89] *Hediyetü'l-ârifin*, a.y.; Zirikî, V, 153'te eserin yazma olarak mevcut olduğuna işaret edilir.

[90] Kâtib Çelebi, s. 571; *Hediyetü'l-ârifin*, ay.; Kehhâle, VII, 229; Zirikî, a.y.

[91] *Hediyetü'l-ârifin*, a.y.

[92] *Hediyetü'l-ârifin*, a.y.; Kâtib Çelebi, s.1410; Kehhâle, a.y.

[93] İbn Abdülhâdi, IV, 181; Zehebi, *Nübelâ*, XXII, 354; a.m.f., *Tezkiretü'l-huffâz*, s. 1399; Sübkî, V, 127; Safedî, XXII, 137; Süyûtü, *Tabakâtü'l-huffâz*, s. 492.